

SÖĞÜT'TE BULUNAN 20. YÜZYIL KÜTAHYA ÇİNİLERİYLE SÜSLÜ TARİHİ YAPILAR / THE HISTORICAL BUILDINGS DECORATED WITH THE 20TH CENTURY KÜTAHYA TILES IN SÖĞÜT

Zeynep ERTUĞRUL*

Özet

Günümüzde Bilecik ili içinde yer alan Söğüt, Osmanlı Beyliğinin kurulduğu yer olarak erken Dönemlerde önemli bir yerleşimdir. Bursa'nın alınmasından sonra bu önemini kaybeden kent Osmanlı'nın son döneminde yeniden hatırlanmış ve özellikle II. Abdülhamit döneminde yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. 20. yy. başında burada bir yandan eski yapılar onarılırken bir yandan da Hamidiye Camii, Sait Bey Çeşmesi ve Darü'l-eytam gibi önemli yapılar inşa edilmiştir. Bu yapıların cephelerinde 20. yüzyıl Kütahya çinilerinin örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Çini panolar Hamidiye Camii ve Darü'l-eytam'ın cephesinde sınırlı olarak kullanılmıştır. Buna karşın Sait Bey Çeşmesinde her cephede kullanılan çini panolar, dönemin en kaliteli örneklerindedir. Yapı ayrıca çini süslemeleri dönemin en önemli ustası olan Çanakçı Hafız Mehmet Emin tarafından yapılmış olması açısından da öne çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: Söğüt, Çini, 20. Yüzyıl Mimarisi, Hamidiye Camii, Sait Bey Çeşmesi

Abstract

Söğüt, now a part of Bilecik providence, was an important historical settlement as the birth place of the Ottoman principality. It had lost its importance after the capture of Bursa. Towards the end of the Ottoman Empire, it has regained its importance and, especially, during the reign of Sultan Abdülhamit II, the city was revitalized. At the beginning of 20th century, not only the old buildings were repaired and restored but also new ones such as Hamidiye Mosque, Sait Bey Fountain and Darüleytam were built. We encounter the very nice samples of Kütahya tiles at the facade of these buildings. These tiles were used very limitedly at the façades of the Hamidiye Mosque and Darüleytam. On the other hand, the examples of the tiles with highest quality were used generously at all façades of the Sait Bey Fountain. It is also important that these tiles on the Sait Bey Fountain were made by Çanakçı Hafız Mehmet Emin, the most famous tile expert of the era.

Key words: Söğüt, Tile, 20th century architecture, Hamidiye Mosque, Sait Bey Fountain

I- GİRİŞ

Bilecik ili Türkiye'nin kuzeybatısında, Marmara, Karadeniz, Ege ve İç Anadolu Bölgeleri'nin kesiştiği bir yerde bulunmaktadır. İlin kuzeyinde Sakarya, doğusunda Bolu, güneydoğusunda Eskişehir ve güneyinde Kütahya illeri yer almaktadır¹¹.

Söğüt Bilecik ilinin 862 km² yüzölçümlü bir ilçesidir. Bilecik merkez, Pazaryeri, Bozüyük, Gölpazarı ilçeleri ve Eskişehir merkez ve Sarıcakaya ilçeleri ile komşudur²². İlçe

* Yard. Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 26470-Yunussemre Kampüsü/ Eskişehir, zkedik@anadolu.edu.tr1

1. *Yurt Ansiklopedisi*, "Bilecik Maddesi", İstanbul, 1982, s. 1242
2. T. Akkayan - M. Aydın. *Ertuğrul Gazi'den Bugüne Söğüt*, İstanbul, 1983, s. 3

Söğüt deresinin tepelik bir çevre ile kuşatılan küçük bir ovaya açıldığı yerde deniz seviyesinden 650 m. yükseklikte kurulmuştur. Söğüt ilçesi Bilecik demiryolu istasyonuna 25, Bilecik şehrine 29 km. ve ticari bağı olan Eskişehir'e ise 53 km uzaklıktadır³³.

Söğüt'ün bilinen ilk ismi **İtea**, Bizans dönemindeki adı **Thebasion**'dur. İslamiyetten sonra zaman zaman Arap saldırılarına uğrayan kasaba 796-797 yıllarında Harun Reşit tarafından ele geçirilmiştir. Arap tarihçilerince **Beldet-Us Safsaf** olarak adlandırılmıştır. Farsça **Hitta-i Bid** de denilmektedir. "Safsaf" ve "Bid" söğüt ağacı anlamına gelmektedir. Bu sebepten kasabanın ilk adı Osmanlı kaynaklarında **Söğüdüçük, Söğütçük, Söğütlü Saraycık, Söğüd ve Söğüt** olarak geçmektedir⁴⁴.

Söğüt Osmanlı Devletinin kuruluşu sırasında önemli bir rol oynamıştır. Kimi araştırmacılara göre Selçuklu Sultanı Alâeddin kendisine savaşta yardım ederek Moğolları yenmesine yardım eden Ertuğrul Gazi'ye Söğüt'ü yurt olarak vermiştir. Aşık Paşazadeye göre Domaniç dağları aşiretin yaylalığı, Söğüt ise kışlağı olmuştur. Buna karşılık Söğüt'ün Selçuklu devleti sınır boylarına yerleştirilmiş bir uç beyi olan Ertuğrul Gazi tarafından Bilecik tekfurundan savaşarak alındığı da ileri sürülmektedir.⁵⁵

Söğüt ve çevresi Ertuğrul Gazi'ye ve adamlarına oturulmak üzere verilmişse de kendisine uç beyi olarak bir paye verilmemiştir. Ertuğrul Gazi ölünce yerine oğlu Osman Gazi geçmiş ve ilk Beylik belgesi (menşur) 1284'de Emir Mansur Çomakdar'la ona gönderilmiştir. Başarıları giderek artan Osman Gazi'ye 1289'da bu kez Karaca Balaban Çavuş ile ikinci bir Beylik belgesi gönderilmiştir. Böylece Osman Gazi'nin Rumlardan aldığı yerler dışında Eskişehir'de kendisine verilerek bağımsız bir Söğüt Sancağı oluşturulmuştur⁶⁶. Osmanlı Devletinin kuruluş yeri olan Söğüt önemini Orhan Gazi'nin Devletin merkezini Bursa yapması ile kaybetmiştir. Söğüt Sultan Önü Sancağına bağlı bir subaşı veya mütesellim tarafından idare edilen nahiye durumunda bırakılmıştır. Katip Çelebi Söğüt'ü "şahran (büyük yollar) üzerinde bir kasaba" olarak anlatır. 1648'de buradan geçen Evliya Çelebi burayı Bursa sancağına bağlı, Osmaneli kazası nahiyelerinden, kadısı bulunan, bağlı bahçeli, 700 kadar kiremit örtülü evi, bir çok cami, han, hamam, çarşı ve pazarı olan bir kasaba olarak anlatır ve şehrin Timur tarafından yağmalandığından bahseder⁷⁷.

19. yüzyılın ilk yarısında Söğüt Hüdavendigâr (Bursa) vilayetine bağlı Ertuğrul (Bilecik) sancağı içinde bir kaza merkezi haline getirilmiştir. Bu yüzyılın sonlarında kasabanın nüfusunun 5000'dir. Türklerden başka Rum ve Ermenilerinde bulunduğu bilinmektedir⁸⁸. Ertuğrul Sancağı II. Abdülhamit tarafından kurulmuştur⁹⁹. Sultan Abdülhamit uzun yıllar ilgilenilmeyen Söğüt'ü yeniden canlandırmak istemiştir. Buraya bir cami ve idadi yaptırmıştır.

Milli Mücadele yıllarında Söğüt zaman zaman Yunan kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. 26 mart 1921 yılında ilk kez işgal edilen kasaba, 4 Ağustos 1921'de yeniden işgal

3. B. Darkot, "Söğüt Maddesi" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1966, s. 761
4. T. Akkayan-M. Aydın, *Ertuğrul Gazi'den Bugüne Söğüt*, İstanbul, 1983, s. 10
5. B. Darkot, *a.g.e.*, 1966 s. 762
6. *Yurt Ansiklopedisi*, "Bilecik Maddesi", İstanbul, 1982, s. 1254
7. B. Darkot, *a.g.e.*, 1966 s. 762; P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s. 278
8. B. Darkot, *a.g.e.*, 1966 s. 762
9. *Yurt Ansiklopedisi, a.g.e.*, s. 1264

edilmiş ve 4 Eylül 1922'de büyük ölçüde tahribe uğramış olarak geri alınmıştır. Bilecik 1924 yılında il, Söğüt buraya bağlı bir ilçe merkezi olmuştur. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımı sırasında Söğüt'ün nüfusu 2.446 kişidir.¹⁰¹⁰ İlçe bugünde çok gelişmiş değildir.

II- HAMİDİYE CAMİİ (ÇİFTE MİNARELİ CAMİ)

Söğüt'te, İstiklal Caddesi üzerinde bulunan Hamidiye Camii 1906 (1322) yılında II. Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır. Sultanın mimarı Çelebi Mehmet Camii'ni onaran Osep Kalfanın bu yapıda da çalıştığı düşünülmektedir¹¹¹. Yapı bir avlu içinde Hamidiye İdadisi (Eski Ertuğrul Gazi İlkokulu daha sonra Halk Eğitim Merkezi olarak kullanılmıştır, bugün kullanılmamaktadır) ve Darü'l-eytam (Söğüt Lisesi,) ile birlikte bir külliye biçiminde inşa edilmiştir¹²¹².

Neoklâsik üslûpta inşa edilmiş olan yapı, kare planlı harim, onun önünde yer alan bir son cemaat yeri ve harimin iki yanına eklenmiş minarelerden oluşmaktadır. Yapı kırmızı kesme taştan inşa edilmiştir. Beden duvarlarını kalın profilli bir saçak çevrelemektedir (Foto.1). Yapı kurşun kaplı bir kubbe ile örtülmüştür. Yapının son cemaat yerinin cephesi ahşap destekli geniş bir saçakla sonlanmakta ve üzerinde kırma bir çatı yer almaktadır (Foto. 1).

Yapının iki yanında yer alan minareleri cephe ile bitleştirilmiş dikdörtgen kaidelidir. Beden duvarlarını dolaşan kademeli silmeler ile sonlanan kaideden silindirik bir gövdeye geçilmektedir. Yirmigen şerefenin altında üç sıra mukarnas kullanılmıştır. Minarede yine taştan dilimli alemler kullanılmıştır (Foto. 1).

Harim merkezi bir kubbe ile örtülüdür. Harimin duvarlarında altta sivri kemerli üçer pencere yer almaktadır. Üstte ise ortadaki pencerenin üzerinde mızrak ucu biçiminde daha küçük bir pencere kullanılmıştır. Batı cephe diğer cephelerden farklı düzenlenmiştir. Alt pencereler ile üstteki pencerenin iki yanında bulunan mızrak ucu biçiminde çini panoları taş silmeler çevrelemektedir. Silmeler bir sıra mukarnas ile sonlanmaktadır. Bu çini panoların altında yine aynı süslemenin tekrarlandığı dar dikdörtgen çini panolar kullanılmıştır (Foto. 2).

Caminin cephelerinde yer alan panolar Kütahya'da üretilmiştir¹³¹³. Burada şeffaf sırtına, kirli beyaz zemin üzerinde lacivert kıvrık dallar arasında şakayık çiçekleri, natüralist üslûpta çiçek motifleri, başak biçimli yapraklar arasında sümbüller ve lalelerden oluşan bir kompozisyon kullanılmıştır. Bu panolar kıvrık dallar arasında lacivert çiçek ve yeşil yapraklar firuze rengi şeffaf sırt altına işlenen dikdörtgen bordürle çevrelenmiştir (Foto. 2).

10. B. Darkot, *a.g.e.*, s. 762

11. P. Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985, s. 278

12. T. Akkayan-M. Aydın, *Ertuğrul Gazi'den Bugüne Söğüt*, İstanbul, 1983, s. 61

13. Ş. Yetkin, *Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler*, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya, İstanbul, 1981-82, s. 91

III- SAİT BEY ÇEŞMESİ (KAYMAKAMLIK ÇEŞMESİ)

Çeşme Söğüt ilçe merkezinde Çelebi Mehmet Cami'nin önündeki parkta bulunmaktadır. Kaynaklarda çeşmenin yapım tarihi farklı verilmektedir. Sayın Gönül Öney, yapının "1915 yılında Kütahya çinileri ile kaplandığını" belirtirken, Akkayan ve Aydın, "çeşmeyi 1919 yılına tarihlendirmektedir"¹⁴. Yapı Sultan Reşat döneminde Kaymakam Sait Bey tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin çinileri ise Kütahyalı Mehmet Hilmi Bey'in şakirtlerinden Mehmet Emin Bey tarafından (1325 R.) 1919 yılında yapılmıştır.

Yapı köşeleri hareketlendirilmiş, kare plânlı bir meydan çeşmesidir. Çeşmenin Camiye bakan yüzü dışında üç kenarında iki yanında birbirine ters yerleştirilmiş iki üçgenden oluşan altı kollu yıldızların ortasında dilimli vazo biçiminde çukur teknesi (kurnası) yer almaktadır. Sivri kemerli musluk taşlarının içinde ve bunların üzerinde yer alan kitabenin etrafında farklı motiflerin görüldüğü çini panolar kullanılmıştır. Mermer ve çini panolar ile süslenmiş çeşmenin her yüzünde farklı bir düzenleme karşımıza çıkmaktadır. Çeşmenin yüzleri bir sıra mukarnasın üzerinde yer alan yıldızla süslenmiş, kıvrık dallardan oluşan bir bezemenin bulunduğu bir tepelik (alınlık) ile sonlanmıştır (Foto. 4).

Çeşmenin kuzey yüzünde en dışta kobalt mavisi çerçeve içinde firuze renkli ok uçlarına benzer bir süslemenin ters ve düz yerleştirilmesiyle süslenmiş dar dikdörtgen bir bordür kullanılmıştır. Mermer silmeli, sivri kemerli niş içinde altta kurna, üstte boş bırakılan madalyon yer almaktadır. Madalyon yeşil ve beyaz renkli yaba motifleriyle süslenmiş bir çerçeve ile çevrelenmiştir. Nişin içinde kalan bölüm kobalt mavisi kıvrım dallar ve çift kanatlı Rumilerden oluşan firuze renkli şeffaf sır altı tekniğinde çinilerle kaplanmıştır. Köşeliklerdeki kompozisyonda, beyaz zemin üzerine kobalt mavisi ve yeşil rumiler, kobalt mavisi helezonik dallarla ortada bir palmete ulaşmaktadır. Çeşmenin kitabe taşında insan suresinden alınan "Ve Sekahüm Rabbihim Şeraber Tâhûrâ"¹⁵ yazısı okunmaktadır (Foto. 5).

Çeşmenin doğu cephesinde firuze ve kobalt mavisi renkte yaba motiflerinden çini dikdörtgen dar bordür içinde sivri kemerli çeşme nişiyle, üstte firuze-koyu mavi zincir motifli bir madalyon içinde kabartma ay-yıldız ve çeşmenin yapım tarihi olan (1325 R.) 1919 okunmaktadır. Niş yüzeyinde şeffaf sır altı tekniğinde yapılmış, beyaz zemin üzerinde koyu mavi şakayık, testere dişli yapraklar, ortasında yeşil bir palmetin bağladığı kahverengi karanfillerin kullanıldığı görülmektedir. Karanfillerin üzerinden iki ruminin bağladığı kahverengi lalelerin musluğun iki yanına da yerleştirildikleri görülmektedir. Nişin köşeliklerinde beyaz zemin üzerine karanfil, lale ve şakayık motifleriyle, testere dişli yapraklar ve hareketli karanfil yaprakları kıvrım dallarla zarif bir kompozisyon meydana getirmektedir. Bu yüzdeki kitabe taşında **Enbiya Suresi**'nden alınan "Ve Minel Külli Şey'in Hayr" cümlesi okunmaktadır (Foto. 6).

Çeşmenin batı cephesinde firuze renkli şeffaf sır altında ortası kahverengi ile boyanmış, karşılıklı olarak yerleştirilmiş beyaz rumilerin ortasında oluşturulmuş lacivert renkli oval madalyonlar ve beyaz düğümlerin dönüşümlü olarak yerleştirildiği bir süslemenin yer aldığı dar

14. G. Öney, *Türk Çini Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 114-115; T. Akkayan-M. Aydın, *Ertuğrul Gazi'den Bugüne Söğüt*, İstanbul, 1983 s. 61

15. Kitabeler Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyelerinden Yard. Doç. Dr. Ali Emre Özyıldırım tarafından okunmuştur. Yardımlarından dolayı kendisine teşekkür ederim.

dikdörtgen çini çerçeve kullanılmıştır. Sivri kemerli nişin içindeki madalyonda doğu yüzde olduğu gibi kabartma ay ve yıldız yer almaktadır. Aynalık taşının yüzeyindeki çiniler büyük ölçüde tahrip olmuştur. Yine de şeffaf sır altında, beyaz zemin üzerinde lacivert ve yeşil renkli kıvrık dallar ve testere dişli yaprakların merkezinde firuze renkli şeffaf sırlı bir palmet motifi bulunduğu görülebilmektedir. Bu süslemelerin üst bölümünde iki tane kahverengi lale yer almaktadır. Niş kemerlerinin köşe üçgenlerinde beyaz zemin üzerine mavi-kobalt mavisi çifte rûmilerden kıvrım dallar ve yarım şakayıklar, alt köşelerde birer lâle motifiyle sonlanmaktadır (Foto. 7).

Köşelikleri çevreleyen lacivert silmenin üstünde çini ustasının adı **Amel Mehmet Min Telamiz Mehmet Hilmi** olarak okunmaktadır¹⁶. Hafız Mehmet Emin eserlerinde adını bu şekilde kullanmaktadır¹⁷. Bu cephedeki kitabe levhasında doğu yüzdeki **Enbiya suresi**'nden "Ve Minel Külli Şey'in Hayr" cümlesi tekrarlanmıştır.

İnsanların sırtlarının camiye dönük durmasını engellemek amacıyla çeşmenin güney yüzüne kurna ve musluk taşı konmamıştır. Bu cephede firuze-kobalt mavisi örgü motifli dar dikdörtgen bordür içinde mermer niş kullanılmamıştır. Lacivert renkli çini kontürle sivri kemerli bir niş biçimi verilmiştir. Bu bölümün içinde altıgen şekilli firuze renkli çinilerin her bir kenarına lacivert üçgen çiniler yerleştirilerek altı kollu yıldızlar oluşturulmuştur. Bu bölümün üst kısmında koyu mavi madalyonun içinde büyük bir şakayık motifi görülmektedir. Üçgen köşeliklerde beyaz zemin üzerine şakayık, çifte rumiler ve kıvrık dallar kullanılmıştır. Kitabe taşının bulunduğu yerde ise boyalı süslemeler yer almaktadır. Bu süslemede alttaki altıgen ve üçgen çini süsleme tekrarlanmıştır (Foto. 8).

IV- DARÜ'L-EYTAM (ESKİ SÖĞÜT LİSESİ)

Söğüt'te, Hamidiye Camisi'nin karşısında, Sultan Reşat tarafından yaptırılan yoksul öğrencilerin eğitimi için kullanılan Darü'l-eytam (Söğüt Lisesi, bugün kullanılmamaktadır) bulunmaktadır. Yapının ön cephesinde girişin üzerinde karşımıza yine çini panolar çıkmaktadır (Foto. 9).

Bugün girişin üzerinde ortada lacivert zemin üzerinde kıvrık dallar ve şakayık çiçeklerinin bulunduğu bir çerçeve içine alınmış beyaz zemin üzerinde kıvrık dallar ve natüralist üslupta çiçeklerin olduğu bir madalyon ve köşelerde kırmızı zemin üzerinde beyaz kıvrık dallardan oluşan bir pano yer almaktadır. Bunun iki yanında bu panoya çok benzer iki küçük pano daha karşımıza çıkmaktadır (Foto.10).

16. Çanakçı Emin 1872 yılında Kütahya'da doğmuştur. Mücellit Mehmet Hilmi Efendinin atölyesinde çiniciliğe başlamıştır. Mehmet Hilmi 1887-88'de İstanbul'a dönünce çini atölyesini Mehmet Emin'e bırakmıştır. 1899'da Balıklı mahallesinde daha büyük bir atölye açan Mehmet Emin özellikle duvar çinilerinin üretiminde çalışmıştır. Bu siparişleri karşılamak için Hacı Minas ve Hacı Karabet ve Davit kardeşlerle imalat ortaklığı yapmıştır. 1922 yılında Yunan işgalcileri tarafından işkence ile öldürülüşüne kadar pek çok yapının çinilerle süslenmesinde çalışmıştır. Padişah ve Alman İmparatoru tarafından madalya ve para yardımıyla bulunulan Hacı Hafız Mehmet Emin Efendinin çalıştığı yapılardan bazıları şunlardır: Sultan Mehmet Reşat Türbesi, Kütahya Hükümet Konağı ve Mescidi, Kaditler Camileri, Konya ve İzmir Sanayi Mektepleri, İstanbul Vakıf Hanları, Büyük Postane, ve İstanbul'daki Vapur İskeleleri (A. Altun, *Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü*, 1997, s. 257; R. Çini, *Türk Çiniciliğinde Kütahya*, İstanbul, 1991, s. 50).

17. F. Şahin, "Kütahya'da Çinili Eserler", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul, 1981-82, s. 142.

V- SONUÇ

Yukarıda örneklerini sıraladığımız bu yapılar göstermektedir ki Osmanlı İmparatorluğunun uzun yıllar unuttuğu Söğüt son dönemde padişahlar tarafından özel bir yer olarak görülmüştür. Burada inşa ettirilen yapılarda son dönemde yeniden canlandırılan Kütahya çinilerinin örnekleri karşımıza çıkmaktadır.

Hamidiye Camiisi'nde kullanılan panolar bu dönemin tipik kirlı beyaz zeminli Kütahya çinilerindedir. Ancak Sait Bey Çeşmesi ve Darü'l-eytam'a baktığımızda çinilerin klâsik dönem İznik çinilerine çok benzer oldukları ve onlarda ki yetkinliğe ulaşıldığı görülmektedir. Sait Bey Çeşmesinin çini panolarında görülen sır çatlakları bu dönem Kütahya çinilerine has bir özellik olarak bilinmektedir.

Bu yapılarda kullanılan çinilerden Hamidiye Camine çok benzer bir örnek karşımıza çıkmamaktadır. Ancak Sait Bey Çeşmesi'nde kullanılan çini süslemeler özellikle Yine Çanakçı Hacı Hafız Mehmet Emin Ustanın çalıştığını bildiğimiz İstanbul'daki Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi yapılarından Haydarpaşa ve Sirkeci İskeleleri ve İstanbul Hobyar Mescidi çinileri ile benzer özellikler taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- T. Akkayan- M. Aydın, *Ertuğrul Gazi'den Bugüne Söğüt*, İstanbul, 1983
- Ara Altun vd., *Osmanlı'da Çini Seramik Öyküsü*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, İstanbul, 1997.
- Bilecik İl Yıllığı*, Bilecik Valiliği Yayını, Eskişehir, 1989.
- Rıfat Çini, *Türk Çiniciliğinde Kütahya*, İstanbul, 1991
- Besim Darkot, "Söğüt Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basım Evi, 1966
- Gönül Öney, *Türk Çini Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1976
- N. Pilehvarian Kara- N. Urfalıoğlu- L. Yazıcıoğlu, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*, Yem Yayınları, İstanbul, 2000.
- Hüseyin Tanışık , *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul, 1965
- Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985
- Şerare Yetkin, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", *Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan Kütahya*, İstanbul, 1981-82.
- Yurt Ansiklopedisi*, "Bilecik Maddesi", İstanbul, 1982

Foto. 9- Darü'l-eytam, cepheden görünüşü

Foto. 10- Darü'l-eytam, cephedeki çini panolardan görünüş

Foto. 1- Hamidiye Camii, cephe görünüşü.

Foto 2- Hamidiye Camii, çini panolar, detay.

Foto 3- Hamidiye Camii, harim, çini pano, detay.

Foto. 4- Sait Bey Çeşmesi, genel görünüş

Foto. 5- Sait Bey Çeşmesi, kuzey cepheden görünüşü.

Foto. 6- Sait Bey Çeşmesi, doğu cepheden görünüşü.

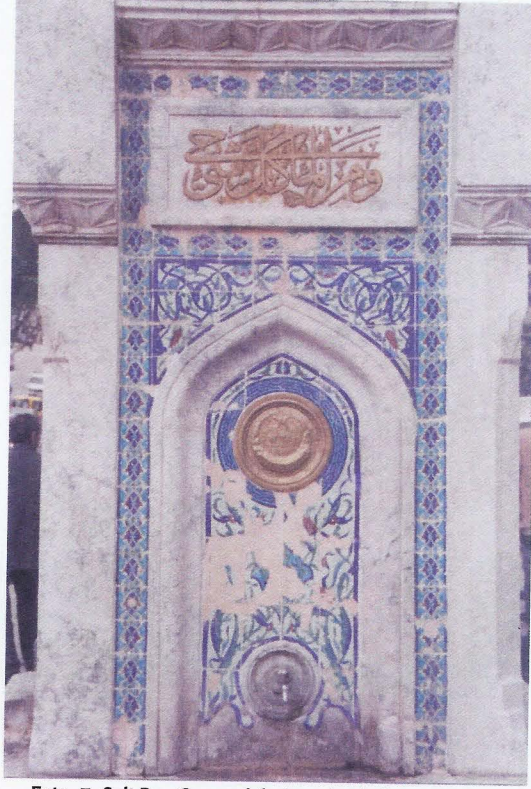

Foto. 7- Sait Bey Çeşmesi, batı cephesindne görünüşü

Foto. 8- Sait Bey Çeşmesi, güney cepheden görünüşü
